

Γρόσδος, Σ. (Επιμ.) (2016). Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια. Από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον. Πρακτικά Συνεδρίου, Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, ΠΕΕ, Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Ελλάδος, τ.Β', σελ.201-212

Η θέση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολείο του 21^{ου} αιώνα: Ζητήματα υποχρεωτικότητας, προγράμματος σπουδών και παιδαγωγικής προσέγγισης

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης¹, Μανώλης Παπαϊωάννου²

¹Τμήμα Θεολογίας, ΕΚΠΑ, Ελλάδα

²Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Αθήνα, Ελλάδα

¹makoulia@theol.uoa.gr, ²rammakar@yahoo.gr

Περίληψη:

Στο άρθρο αυτό γίνεται πρώτα λόγος για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση στον ευρωπαϊκό χώρο, με ταυτόχρονες αναφορές στις διεθνείς συμβάσεις και συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Παράλληλα καταγράφεται και το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο, που διέπει τα θέματα της παροχής ΘΕ, της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία, καθώς και το επίκαιρο ζήτημα των απαλλαγών από το μάθημα. Καταγράφονται, ακόμα, τα επιχειρήματα που σχετίζονται με την υποχρεωτική ή μη παρουσία της ΘΕ στον δημόσιο χώρο και διερευνάται το θέμα της αναγκαιότητάς της από παιδαγωγικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πλευράς. Γίνεται, τέλος, αναφορά στον ιδιαίτερο χαρακτήρα (επιστημονικό – παιδαγωγικό) που έχουν τα νέα Προγράμματα Σπουδών της ΘΕ (2011, 2014, 2015), τα οποία φαίνεται να αποτελούν πρόταση που μπορεί να οδηγήσει, με τις λιγότερες κατά το δυνατό αντιδράσεις ή ασυμφωνίες, σε ένα ασφαλές μέλλον για την υποχρεωτική ΘΕ στην Ελλάδα με παιδαγωγικούς όρους.

Λέξεις κλειδιά: Θρησκευτική Εκπαίδευση, θρησκευτική συνείδηση, Πρόγραμμα Σπουδών,

1. Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο ερευνώνται το επίκαιρο ερώτημα για την υποχρεωτικότητα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης (στο εξής ΘΕ) και τον λόγο ύπαρξής της στο δημόσιο σχολείο. Το θέμα έχει απασχολήσει διάφορους κλάδους (επιστήμες αγωγής, θεολογία, κοινωνιολογία κ.ά.), αλλά και την ίδια την κοινωνία, το κράτος και τους θεσμούς του. Η κριτική για τη ΘΕ αναζωπυρώθηκε τη δεκαετία του 1990 με νομικά πλέον κριτήρια, αμφισβητώντας την υποχρεωτικότητά της ή ζητώντας την ανανέωσή και διεύρυνσή της (Σωτηρέλης, 1998). Πρόσφατα, ο Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Ν. Αλιβιζάτος, σε εκδήλωση με θέμα "Θρησκεία, Εθνική Ταυτότητα και Δικαιώματα του Ανθρώπου", που οργάνωσε το Ερευνητικό Πρόγραμμα Grassrootsmobilise, το οποίο χρηματοδοτείται από το European Research Council, με έδρα του το ΕΛΙΑΜΕΠ, επέδειξε επιφυλακτικότητα. Στην ερώτηση για το αν καταπατείται η ελευθερία των μαθητών στο Μάθημα των Θρησκευτικών (στο εξής ΜτΘ), όπως πραγματοποιείται στο ελληνικό σχολείο, απάντησε *παρόλο που την τελευταία δεκαετία έχουν γίνει βήματα το μάθημα παραμένει κατηχητικό (8/1/2015)*, εστιάζοντας μόνο στον σκοπό του μαθήματος.

Αυτό ακριβώς το θέμα (ο σκοπός και το περιεχόμενο του μαθήματος και όχι τόσο η παιδαγωγική του προσέγγιση) αποτελεί από το 2015 (4-11-2015) μέρος του εθνικού διαλόγου για την παιδεία και η Πολιτεία έχει συστήσει ειδική επιτροπή του ΙΕΠ η οποία θα εισηγηθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα (Φεβρουάριος-Μάιος 2016) τι μέλλει γενέσθαι στη ΘΕ στην Ελλάδα.

2. Η θέση της ΘΕ σε διεθνές πλαίσιο

2.1 Από την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στον Οδηγό του «Toledo»

Η ΘΕ δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία. Σύμφωνα με την *Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* (1948) όλοι οι νέοι έχουν το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 2 και 18) και της εκπαίδευσης (άρθρο 26), που προωθεί την κατανόηση, την ανεκτικότητα και την επικοινωνία μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων (άρθρο 26, παρ. 2). Επιπλέον, η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* (ΕΣΔΑ) αναγνωρίζει την ελευθεριαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, διά της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών (άρθρο 9, παρ. 1) με τους περιορισμούς, βέβαια, των νόμων της Πολιτείας (άρθρο 9, παρ. 2) (ΕΣΔΑ, 1950).

Έχοντας στον νου τα σχετικά με τα δικαιώματα του ανθρώπου και του παιδιού θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο αποκλεισμός της θρησκείας από το σχολείο μπορεί να υπονομεύσει τα δικαιώματα των παιδιών για μια εκπαίδευση, που μπορεί να προσφέρει τη γνώση και τις ιδέες για να κατανοήσουν τις σύγχρονες κοινωνίες και τον ρόλο των θρησκειών σε αυτές. Ουσιαστικά, η ΘΕ στο σχολείο εξασφαλίζει σε όλους εκείνο τον *θρησκευτικό γραμματισμό* που είναι απαραίτητος για την κατανόηση του εαυτού, του «άλλου» και όλου του κόσμου, και διεθνώς θεωρείται δικαίωμα κάθε νέου ανθρώπου. Αυτό σημαίνει δικαίωμα να γνωρίζει κανείς πρώτιστα για τη θρησκεία του, δευτερευόντως για τις θρησκείες των άλλων, και αν δε έχει θρησκεία, εκείνα από τη/τις θρησκεία/ες που είναι χρήσιμα για την ερμηνεία του εαυτού και του κόσμου (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015).

Στην Ευρώπη, μετά το 2001, γίνεται συνεχώς λόγος για τον διαπολιτισμικό και διαθρησκειακό διάλογο. Αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες από το Συμβούλιο της Ευρώπης (στο εξής ΣτΕ), που φανερώνουν τη βαρύτητα που δίνεται στον ρόλο των θρησκειών στο σχολείο. Το 2003, στην τελική Διακήρυξη της Αθήνας των Υπουργών Παιδείας και Πολιτισμού, αναφέρεται πια ρητά (άρθρο 11) η ανάγκη να εισαχθεί ο διαθρησκειακός διάλογος στην εκπαίδευση. Ακολούθησε η παρότρυνση, στην *Έκθεση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα* του ΣτΕ για το 2007 (άρθρο 10), να ενθαρρυνθεί, μέσω της εκπαίδευσης, ο σεβασμός για όλες τις θρησκείες και πεποιθήσεις. Σε αυτά προστίθεται η Σύσταση 1720 του ΣτΕ, με θέμα *Εκπαίδευση και Θρησκεία*, η οποία δίνει σαφές περιεχόμενο στην υποχρεωτική ΘΕ και συστήνεται προς όλα τα κράτη μέλη (Council of Europe, 2005).

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω και σχετικών ερευνών είναι η Σύσταση 12 του 2008 (CM/Rec (2008)12/28-7-09) του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας της Ε.Ε., πλέον, προς τα κράτη μέλη για υποχρεωτική ΘΕ σε διαπολιτισμικό πλαίσιο (Council of Europe, 2008), όπως αυτό διαμορφώθηκε με τη *Λευκή Βίβλο για τον διαπολιτισμικό διάλογο* (CM/Rec (2008)30/7-5-08) (Council of Europe, 2008). Αναγνωρίζεται, πλέον, ρητά ότι η ΘΕ μπορεί να έχει ρόλο-κλειδί για την οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Επίσης, η Σύσταση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις αξίες που προκύπτουν και τροφοδοτούνται από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες της Βίβλου, ενώ παράλληλα τονίζει πως οι αξίες αυτές υποστηρίζονται από το ΣτΕ (Γιαγκάζογλου, 2010). Πρόσφατα, με σκοπό να εξασφαλιστεί η εφαρμογή της Σύστασης κυκλοφόρησε επιστημονικό υποστηρικτικό υλικό, στο οποίο τονίζεται η δυνατότητα προσαρμογής όλων των διαφορετικών ανά την Ευρώπη προσεγγίσεων της ΘΕ στη Σύσταση 12/2008 (Jackson, 2014).

Παράλληλα με το ΣτΕ, από το 2007, ο Οδηγός: *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools* (TGP), ο οποίος προέκυψε από τον Οργανισμό

για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (OSCE-Office for Democratic Institutions and Human Rights-ODIHR) προσέφερε τα κριτήρια που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όπου διδάσκονται οι θρησκείες και οι φιλοσοφικές αντιλήψεις (OSCE, 2007, σσ. 11-12), καθώς και οδηγίες για τη σύνταξη Προγραμμάτων Σπουδών (στο εξής ΠΣ) για τη διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες (OSCE, 2007, σσ. 39-51). Πρωταρχικός σκοπός του *Οδηγού*, βέβαια, είναι η προάσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2013α).

2.2. Ομολογιακό και μη ομολογιακό ΜτΘ στις Ευρωπαϊκές χώρες

Σήμερα, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, η ΘΕ παραμένει μάθημα του σχολείου με διάφορες προσεγγίσεις ως προς τον σκοπό και το περιεχόμενο. Οι όροι, πάντως, *κατηχητικό* ή *ομολογιακό (confessional)* ΜτΘ χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως στην Ελλάδα και δεν έχουν ούτε το ίδιο ιστορικό βάρος, ούτε την ίδια σημασιολογία με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό όρο. Η Όλγα Γριζοπούλου τονίζει ότι στον ευρωπαϊκό χώρο (π.χ. κρατίδια Γερμανίας και Φινλανδία) *ομολογιακό* χαρακτηρίζεται ένα ΜτΘ που διδάσκεται από εκπαιδευτικούς ανήκοντες σε μια θρησκευτική ομολογία, σε μαθητές που ανήκουν, επίσης, στην ίδια θρησκευτική ομολογία, με σκοπό να ενισχυθεί η πίστη τους. Συχνά την ευθύνη για το μάθημα την έχουν οι θρησκευτικές κοινότητες, με ή χωρίς τη συνεργασία της Πολιτείας, ενώ η ΘΕ δεν είναι απαραίτητα και υποχρεωτική.

Από την άλλη μεριά *μη ομολογιακό (non confessional)* χαρακτηρίζεται το ΜτΘ, όταν την ευθύνη του έχει αποκλειστικά η Πολιτεία. Τα περιεχόμενά του δεν αφορούν μόνο μία θρησκεία, αλλά εκτείνονται και σε άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες, και διδάσκεται σε όλους τους μαθητές ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους (π.χ. Μεγάλη Βρετανία και Νορβηγία, με διαφορετική έκταση στα περιεχόμενα των θρησκειών). Σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες έχει αρχίσει να αναπτύσσεται διάλογος για μια πιο διευρυμένη ΘΕ, ενώ στις περισσότερες είναι εμφανής η τάση υπέρβασης της αποκλειστικότητας της μιας θρησκείας, ακόμη και στα πλαίσια των ομολογιακών ΜτΘ. Σημειώνεται ότι στην παραδοσιακά «ομολογιακή» Γερμανία, από τη δεκαετία του '90, εκφράζεται η ανάγκη δημιουργίας κοινών μαθημάτων, όπου οι μαθητές να συναντώνται και να γνωρίζουν τους θρησκευτικά και πολιτιστικά «άλλους», ενώ επιχειρούνται διδακτικές προσεγγίσεις σε ομολογιακά μεικτές τάξεις και διαπιστώνεται η ανάγκη διεύρυνσης και πολλαπλασιασμού τέτοιων προσεγγίσεων (Γριζοπούλου, 2011).

3. Το ΘΕ στην Ελληνική Εκπαίδευση σήμερα – υποχρεωτικότητα

3.1. Η ΘΕ στο ελληνικό Σχολείο

Νομικά η ΘΕ κατοχυρώνεται, μέχρι σήμερα, από όλα τα Ελληνικά Συντάγματα. Στο σημερινό Σύνταγμα, στο σχετικό με την Παιδεία άρθρο, ως σκοπός του Κράτους αναφέρεται η *ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων* (άρθρο 16, παρ. 2). Η διάταξη αυτή αποτελεί εδώ και πολύ καιρό σημείο τριβής, καθώς δεν προσδιορίζεται επακριβώς η ερμηνεία του συγκεκριμένου όρου. Το ΜτΘ διατηρείται μέχρι σήμερα υποχρεωτικό (νόμος 1566/1985) με δυνατότητα απαλλαγής, χωρίς όμως εναλλακτική ΘΕ στους απαλλαγέντες, πράγμα που καταπατά όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τα δικαιώματα του ανθρώπου και του παιδιού καθώς και για τις υποχρεωτικές συστάσεις των ευρωπαϊκών θεσμών για υποχρεωτική ΘΕ.

Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, στη νεωτερική κοινωνία, η νομιμοποίηση της ΘΕ στο σύγχρονο σχολείο τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Ένα κύριο επιχείρημα βασίζεται στην άποψη ότι η επιλογή και η άσκηση της θρησκείας είναι αυστηρά προσωπική υπόθεση, και ως εκ τούτου δεν μπορεί να βρίσκεται στον δημόσιο χώρο. Άλλοι λόγοι αμφισβήτησης της ΘΕ

αναφέρονται στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, μπροστά στον καθοδηγητικό ρόλο που δόθηκε σε κάποιες περιπτώσεις στο ΜτΘ (Ζαμπέτα, 2013). Έχει, επίσης, υποστηριχθεί ότι η ΘΕ θα πρέπει να περιορίζεται σε θρησκευτικής μορφής σχολεία ή να πραγματοποιείται μέσω άλλων μαθημάτων του σχολικού προγράμματος (π.χ. τη Φιλοσοφία, την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, την Ιστορία), ή να μην υπάρχει στα ΠΣ (Cush, 2007; Καραμούζης & Αθανασιάδης, 2011). Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι το ΜτΘ δεν μπορεί να είναι υποχρεωτικό με βάση το περιεχόμενο του μαθήματος, όταν δηλαδή αυτό αφορά αποκλειστικά μια θρησκεία ή αναφέρεται μόνο στα θετικά χαρακτηριστικά των θρησκειών ή παραθεωρεί μη θρησκευτικές αντιλήψεις και αξίες (White, 2004).

Η βασικότερη μομφή κατά του ΜτΘ αφορά την ασυμβατότητά του με τη φύση της δημόσιας εκπαίδευσης. Αυτό λέγεται ένεκα του *μονοφωνικού και ομολογιακού* χαρακτήρα του ΜτΘ, όπως αυτός απορρέει από το άρθρο 1 του ισχύοντος νόμου 1566/1985: *Η εκπαίδευση υποβοηθεί τους μαθητές να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης*. Το Ελληνικό σχολείο θεωρείται από κάποιους ότι αποτελεί ακραία περίπτωση θρησκευτικού κατηχητισμού και άρα σε ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό κράτος, που σέβεται τη θρησκευτική ετερότητα και τη θρησκευτική ελευθερία, λύση είναι η κατάργηση του ομολογιακού μαθήματος και η μετάβαση σε ένα ουδετερόθρησκο σχολείο, όπου θα υπάρχει η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η θέση αυτή υποστηρίζεται ότι δεν αδιαφορεί για τη θρησκεία, αφού καλεί τους μαθητές να συνυπάρξουν στη βάση όχι της θρησκευτικής τους πίστης, αλλά στη βάση της ελευθερίας, της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, στις οποίες οφείλουν να συμβάλλουν ουσιαστικά όλες οι θρησκείες (Καραμούζης, 2008).

Πριν από μια δεκαετία δύσκολα φανταζόταν κανείς ότι θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η *ισχυρή θέση του μαθήματος στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο* ή ότι θα κλονιζόταν τόσο έντονα η επικρατούσα αντίληψη πως *κανένα κοινωνικό πρόβλημα δεν δημιουργήθηκε ποτέ και καμία διαμαρτυρία δεν υπήρξε σχετικά με την υποτιθέμενη υποχρεωτική παρακολούθηση των θρησκευτικών* (Βογιατζής, 2002, 2003).

Έτσι, αρχικά ανέκυψαν οι παρεμβάσεις της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα¹ και του Συνηγόρου του Πολίτη², καθώς και η επακόλουθη έκδοση εγκυκλίων του Υπουργείου Παιδείας³ (Συνήγορος του Πολίτη, 2002, 2004; 2008), με τις οποίες δινόταν σε όλους ανεξάρτητα τους μαθητές η δυνατότητα απαλλαγής από το ΜτΘ, με απλή επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης, κάτι που ουσιαστικά αναιρούσε την υποχρεωτικότητα της ΘΕ. Η διαδικασία αυτή των απαλλαγών από το ΜτΘ έφερε σύγχυση, δίχασε και προβλημάτισε τον θεολογικό και εκπαιδευτικό κόσμο, φέρνοντας αναπότρεπτα στην επιφάνεια τη συζήτηση για τον σκοπό και το περιεχόμενο της ΘΕ.

Σε πρόσφατη εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας⁴ (Υ.ΠΑΙ.Θ., 2015) αναφέρεται ότι το ΜτΘ ακολουθεί τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης και απευθύνεται σε όλους τους μαθητές και παρέχεται πάλι η δυνατότητα απαλλαγής από την παρακολούθησή του σε μη Χριστιανούς Ορθόδοξους μαθητές, δηλαδή αλλόθρησκους ή ετερόδοξους ή άθρησκους, που επικαλούνται λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Τώρα, όμως, η απαλλαγή από το ΜτΘ

¹ Απόφαση υπ. αρ. 77^Α/2002

² Πορίσματα 3607.02.2.3/7-6-2002 και 19905.04.2.1/15-11-2004

³ Εγκύκλιοι 91109/Γ2/10-7-2008, 104071/Γ2/4-8-2008, Φ12/977/109744/Γ1/26-8-2008 και 133099/Γ2/19-09-2013

⁴ Εγκύκλιος 12773/Δ2/23-01-2015

χορηγείται ύστερα από Υπεύθυνη Δήλωση του ίδιου του μαθητή (αν είναι ενήλικος) ή και των δύο γονέων του (αν είναι ανήλικος), στην οποία αναφέρεται ότι ο μαθητής δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς βέβαια να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευάτος στο οποίο ανήκει, εκτός αν ο ίδιος το επιθυμεί. Την παραπάνω εγκύκλιο του Υ.ΠΑΙ.Θ. συνέδραμε η υπ. αριθμ. 1/2015 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Χανίων, η οποία βασίζεται στην προηγούμενη με αριθμό 115/2012 απόφαση του ίδιου δικαστηρίου για υποχρεωτική ΘΕ και μη δυνατότητα απαλλαγής στους Χριστιανούς Ορθοδόξους μαθητές. Με την εγκύκλιο αυτή δεν διασφαλίζεται μελλοντικά η παρουσία του ΜτΘ στο δημόσιο σχολείο. Επιπλέον συνεχίζει να υφίσταται εκ νέου η δυνατότητα προσβολής αυτού του τύπου υποχρεωτικότητας, εφόσον βέβαια αυτό συνεχίζει, για κάποιους, να διατηρεί *ομολογιακό* χαρακτήρα, σύμφωνα με πρόσφατο αίτημα της Ένωσης Αθέων (Ένωση Αθέων, 2015).

Ειδικό καθεστώς ισχύει στη ΘΕ των μουσουλμάνων μαθητών της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι παρακολουθούν Ισλαμική ΘΕ. Η μειονοτική εκπαίδευση διέπεται στο σύνολό της από ειδική νομοθεσία και διακρατικές συμφωνίες μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Όσοι μουσουλμάνοι μειονοτικοί μαθητές επιλέγουν την γενική ελληνική εκπαίδευση του δημόσιου ελληνικού σχολείου απαλλάσσονται από τη ΘΕ και πλέον έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν Ισλαμική ΘΕ από μουσουλμάνους εκπαιδευτικούς (Koukounaras Liagkis & Ziaka, 2015; Χατζόπουλος, 2009).

3.2. Ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του σημερινού Ελληνικού ΜτΘ

Ο Γιώργος Σωτηρέλης (2013), επικαλούμενος τον διαπρεπή νομικό Αρ. Μάνεση, για τον οποίο ο όρος *ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης*, που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα (άρθρο 16, παρ. 2), σημαίνει το ενδιάθετο θετικό ή αρνητικό φρόνημα του ανθρώπου για το θείο, υποστηρίζει ότι η *ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης* έχει να κάνει με την ελεύθερη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης για όλους τους μαθητές. Από αυτό συνάγεται, όπως έχει κρίνει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, μια αντικειμενική, κριτική και πολυφωνική ΘΕ, και σχετίζεται άμεσα, τόσο με τη διάταξη του Συντάγματος που εγγυάται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5, παρ. 1), όσο και με την κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13, παρ. 1), και βρίσκεται σε συμφωνία με τους σκοπούς της παιδείας για *διάπλαση ελεύθερων πολιτών* (άρθρο 16) (Σύναξη, 2009/110, σ. 57). Σχετικά με την παραπάνω θέση για την *ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης* στο Σύνταγμα (άρθρο 16, παρ. 2), ο ομότιμος καθηγητής αστικού δικαίου Μ. Σταθόπουλος δίνει αντίθετη νομική ερμηνεία, ισχυριζόμενος ότι ο συνταγματικός νομοθέτης εννοεί μόνο τη θετική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης και ως εκ τούτου η σχετική περικοπή από το Σύνταγμα, θα πρέπει να απαλειφθεί (Σύναξη, 2009/110, σ. 61).

Από την άλλη, ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του ΜτΘ τα τελευταία χρόνια τείνει να μην είναι κατηχητικός και ομολογιακός, αλλά γνωσιακός και παιδαγωγικός. Ειδικά αυτό συμβαίνει από το 2002, με την κατάρτιση του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), αλλά κυρίως με τα νέα ΠΣ, το αναθεωρημένο πιλοτικό για το Δημοτικό και το Γυμνάσιο (2014) και το αντίστοιχο για το Γενικό Λύκειο (2015). Συνιστούν γνωριμία με τα μορφωτικά αγαθά, τις αξίες και τον πολιτισμό που διαμόρφωσε ο Χριστιανισμός και η Ορθόδοξη παράδοση. Παράλληλα, η γνωριμία με το θρησκευτικό φαινόμενο γενικά και με τις μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις των λαών, αλλά και τα κοινωνικά-υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου, προσεγγίζονται με πνεύμα διαλόγου, μακριά από κάθε είδους φανατισμό ή μισαλλοδοξία. Επίσης, με τα νέα ΠΣ το ΜτΘ δεν αντιμετωπίζεται ως ένα ειδικό μάθημα, αλλά ως ένα κανονικό μάθημα του

σχολικού προγράμματος, και ως εκ τούτου δεν είναι μονοφωνικό ή μονόπλευρο (Γιαγκάζογλου, 2005α).

Το νέα ΠΣ (Υ.ΠΑΙ.Θ. & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014; 2015) εμπνέονται από σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις, επιστημονικά τεκμηριωμένες στην ευρωπαϊκή και ελληνική εμπειρία. Περιέχουν σε κάποιο περιορισμένο ποσοστό γνώσεις για τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου, χωρίς όμως να είναι θρησκειολογικά. Και είναι πρωτοποριακά, γιατί είναι προγράμματα διαδικασίας, που σημαίνει ότι αφήνουν στους εκπαιδευτικούς θεολόγους την ευθύνη να διαμορφώσουν, ανάλογα με τους μαθητές τους και το συγκεκριμένο περιβάλλον της τάξης τους, το περιεχόμενο και τις δραστηριότητες του μαθήματος (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2012).

Ενισχυτικά, για τη μη κατηχητική διάσταση των ΠΣ και των σχολικών βιβλίων του ΜτΘ προβάλλονται οι λόγοι ότι αποτελούν νόμους του κράτους και υπόθεση της Πολιτείας, συγκεκριμένα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (στο παρελθόν) και σήμερα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, ως ανεξάρτητων δημόσιων υπηρεσιών υπαγομένων στον Υπουργό Παιδείας, και όχι της Εκκλησίας· ότι η κατάρτιση των ΠΣ και η σύνταξη των σχολικών βιβλίων είναι έργο και ευθύνη όχι της Ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας, αλλά μελών της επιστημονικής και παιδαγωγικής κοινότητας· και ότι ακόμα, το ΜτΘ διδάσκεται από δασκάλους και καθηγητές, από τους οποίους δεν ζητείται πιστοποιητικό ορθόδοξου φρονήματος κατά το διορισμό τους, ούτε απαιτείται να είναι ενεργά μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά επαγγελματίες εκπαιδευτικοί. Και, τέλος, το ΜτΘ δεν απευθύνεται στα μέλη της Εκκλησίας, αλλά σε κάθε παιδί που βρίσκεται στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις (Βαλλιανάτος, 2005).

Οι αλλαγές που συμβαίνουν με τα νέα ΠΣ συμβαδίζουν με το πνεύμα της *ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης*, παράλληλα με τις συνταγματικές επιταγές της *θρησκευτικής ελευθερίας*. Η μεγάλη διαφορά τους είναι ο τρόπος προσέγγισης. Διαπνέονται από ανοιχτή και κριτική αντίληψη, και δείχνουν, όπως υποστηρίζει ο Σωτηρέλης (2013) ειλικρινή διάθεση να αποκοπεί η ΘΕ από το κατηχητικό της παρελθόν και να ενταχθεί, επιτέλους, ομαλά σε μια παιδαγωγική διαδικασία συμβατή τόσο με τη θρησκευτική ελευθερία, όσο και με την αποστολή του δημόσιου σχολείου σε μια δημοκρατική κοινωνία.

3.3. Ζητήματα υποχρεωτικότητας και απαλλαγής

Σύμφωνα με τον Γιώργο Σωτηρέλη, μόνο σε ένα μη ομολογιακό - κατηχητικό ΜτΘ, που έχει γνωσιολογικό χαρακτήρα, και στο οποίο διασφαλισμένα δεν υπάρχει προσπάθεια επίδρασης στη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, *είναι θεμιτό να μην υπάρχει απαλλαγή*. Και αυτό προϋποθέτει ότι οι μαθητές έχουν στο σχολείο όλα τα απαραίτητα ερεθίσματα, ώστε να διαμορφώνουν ανεπηρέαστα τις δικές τους θρησκευτικές ή αθρησκευτικές πεποιθήσεις. Κατά συνέπεια, προσφορότερο μοντέλο ΘΕ για αυτόν είναι ένα θρησκειολογικό και απαλλαγμένο από τον κατηχητισμό ΜτΘ, που έχει και χαρακτήρα υποχρεωτικότητας (Σύναξη, 2009/110, σσ. 57-58). Και, βέβαια, υποχρεωτικό μπορεί να είναι το ΜτΘ στο δημόσιο σχολείο, μόνο εφόσον παραμείνει υπό την εποπτεία της πολιτείας και όχι αν εξαρτάται διοικητικά από την Εκκλησία, ούτε αν έχει κατηχητικό, ομολογιακό ή απολογητικό προσανατολισμό (Γιαγκάζογλου, 2005b).

Κατά τον Σωτηρέλη, βέβαια, ένα τέτοιο μάθημα ποσοτικά θα αφορά πρώτα τον Χριστιανισμό, ως μέρος της πολιτιστικής παράδοσης της Ευρώπης και έπειτα το Ορθόδοξο θρησκευτικό δόγμα, ως μέρος της ελληνικής πολιτιστικής παράδοσης. Θα παρουσιάζει τις δύο φιλοσοφικές αντιλήψεις για το θείο (ιδεαλισμό και υλισμό), θα παρουσιάζει την ιστορία του θρησκευτικού φαινομένου και στη συνέχεια θα επικεντρώνεται στον

Χριστιανισμό, ειδικότερα στην Ορθοδοξία (Σύναξη, 2009/110, σσ. 57-58). Και με αυτή την έννοια οι μαθητές θα παίρνουν όλα τα ερεθίσματα για το θείο, αλλά και θα έρχονται σε επαφή με τη δική τους θρησκευτική παράδοση. Όπως αναφέρθηκε τα νέα ΠΣ της ΘΕ έχουν ένα τέτοιο προσανατολισμό, παρόλο που δεν προχωρούν σε τόσο βαθειά αλλαγή του περιεχομένου, αφήνοντας τη βάση του ΜτΘ να είναι η ιστορία της Εκκλησίας και το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορά στην Ορθοδοξία (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2014).

Το ζήτημα, βέβαια, της υποχρεωτικότητας χωρίς απαλλαγή, όπως ήδη προαναφέρθηκε, δεν μπορεί να διασφαλιστεί, ακόμα και σε ένα ουδέτερο μη ομολογιακό ΜτΘ, καθώς ο ομολογιακός ή μη χαρακτήρας του μπορεί να μετατραπεί σε μια διαφιλονικούμενη και αόριστη νομική έννοια, με άγνωστες προοπτικές (Κωνσταντίνου, 2014). Σύμφωνα, επίσης, με σχετική έρευνα της Όλγας Γριζοπούλου (n.d), η οποία έχει δημοσιευθεί στη ιστοσελίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου σε κανένα από τα 22 ομολογιακά ΜτΘ στην Ευρώπη δεν υπάρχει απόλυτη υποχρεωτικότητα. Σε όλα διαπιστώνεται προαιρετικότητα κάποιου τύπου (είτε με τη δυνατότητα απαλλαγής ή εξαίρεσης, είτε με την επιλογή εναλλακτικού μαθήματος). Θα μπορούσε όμως, στην υποχρεωτική ΘΕ, η όποια δυνατότητα απαλλαγής να παρέχεται σε συνδυασμό με επαρκή αιτιολόγηση από τους γονείς, με ειδική αναφορά σε συγκεκριμένους λόγους, που μπορεί μελλοντικά να αρθούν (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2013), κάτι που εφαρμόστηκε στη Νορβηγία (Hagesæther & Sandsmark, 2006).

Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι οι υποστηρικτές ενός μη ομολογιακού ΜτΘ δεν υπερασπίζονται ένα θρησκευολογικό μάθημα, όπου όλα απλά εκτίθενται σε μια αδιάφορη έκθεση της ιστορίας των θρησκειών, αλλά ένα μάθημα το οποίο είναι χώρος συνάντησης και διαμόρφωσης συνθέσεων (Γιαγκάζογλου, 2007). Και, όπως προβλέπεται με βάση και τα νέα ΠΣ, το ΜτΘ διαμορφώνεται όχι ως ένα πρόγραμμα θρησκευτικού περιεχομένου αλλά ως μια διαδικασία κριτικής διερεύνησης. Ακολουθώντας την *κονστροκτιβιστική* προσέγγιση της γνώσης και της μάθησης, αφήνοντας ανοιχτά ενδεχόμενα σε μαθησιακά αποτελέσματα, και στοχεύοντας στο *πώς* και *το γιατί*, μπορούν οι μαθητές να ωφεληθούν από τη μελέτη των θρησκειών (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2013b; Φρυδάκη, 2009). Έτσι, στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης, οι μαθητές δεν μαθαίνουν μια θρησκεία (ομολογιακό μοντέλο), ούτε πολλές θρησκείες (θρησκευολογικό μοντέλο), αλλά αντιμετωπίζουν κριτικά το θρησκευτικό φαινόμενο και τη θρησκευτική παράδοση του τόπου μέσα από τις δικές τους εμπειρίες και αναζητήσεις, και διαμορφώνουν την προσωπική τους άποψη για την κατανόηση του εαυτού και του κόσμου.

3.3. Παιδαγωγικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί λόγοι για την υποχρεωτικότητα του ΜτΘ

Το σχολείο αποτελεί μια βασική πηγή, για να μαθαίνουν οι νέοι για τη θρησκεία τους και τις θρησκείες των άλλων, και ένα ασφαλές περιβάλλον ηθικής ανάπτυξης.

Με βάση έρευνα για τη θέση των θρησκειών στην εκπαίδευση, από το Πανεπιστήμιο του Αμβούργου (REDCo, 2009) και ανάλογες εμπειρικές έρευνες στην Αγγλία αλλά και την Ελλάδα (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2010; Περσελής, 2007), διαφαίνεται ότι η ΘΕ είναι απαραίτητη στα πλαίσια της κοινωνικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων και πρέπει να προσφέρεται από το δημόσιο σχολείο σε όλους, χωρίς εξαιρέσεις. Θα πρέπει να ασκείται από εκπαιδευτικούς - δημόσιους λειτουργούς και όχι από εκπροσώπους των θρησκειών, να στοχεύει στη διαπολιτισμική επικοινωνία και την ειρηνική συνύπαρξη και να μην έχει κατηχητικό αλλά γνωσιακό χαρακτήρα.

Επιπλέον, ενώ σήμερα, ο κυρίαρχος πολιτισμός αναπτύσσεται ερήμην της θρησκείας, η Δύση διαπιστώνει την επιστροφή του Θεού είτε με τη μορφή του θεοκρατικού Ισλάμ, είτε με τη μορφή του θρησκευτικού φονταμενταλισμού

γενικότερα. Στο πλαίσιο της ύπαρξης του πλουραλισμού η ΘΕ των μαθητών καλείται να παίξει ένα σοβαρό ρόλο στη δυνατότητα των μαθητών να διαχειρίζονται υπεύθυνα και δημιουργικά τον πλουραλισμό. Αναδεικνύεται, έτσι, η ιδιαίτερη συνεισφορά του ΜτΘ, καθώς μέσα από αυτό οι μαθητές διερευνούν τη δική τους ταυτότητα σε σχέση με την προέλευσή τους (τόπο, οικογένεια, θρησκεία), αναπτύσσοντας την ικανότητα να ακούει τον «άλλο», να επικοινωνούν με το διαφορετικό, να κατανοούν κριτικά και να διαμορφώνουν προσωπικές απόψεις και θέσεις. Καταφέρνουν, έτσι, όχι μόνον να αναγνωρίζουν τον ρόλο της θρησκείας στην κοινωνία, αλλά και να λειτουργούν ως συνειδητοποιημένοι πολίτες (Γιαγκάζογλου, 2005b; 2013; Καραμούζης, 2007; 2009). Το ΜτΘ αποτελεί ένα ενδιαφέρον μάθημα και για όλους εκείνους που δεν ανήκουν σε κάποια θρησκεία, αλλά οφείλουν σε κάθε περίπτωση να δραστηριοποιούνται στην προαγωγή των πανανθρώπινων ιδανικών της ελευθερίας, της ισότητας, του σεβασμού της ανθρώπινης προσωπικότητας, της καταδίκης του κοινωνικού αποκλεισμού, αξιών που διατρέχουν πολλές από τις γνωστές θρησκείες του κόσμου (Καραμούζης, 2008).

Τέλος, είναι ουσιαστικά αδύνατον να κατανοήσει κανείς τον πολιτισμό της εποχής χωρίς να αναφερθεί στην οργανωμένη θρησκεία (Wright, 2004). Η θρησκευτική πίστη νοηματοδοτεί και εμπνέει τον πολιτικό οραματισμό, και την πολιτική πράξη. Και γι' αυτό όλες οι προτάσεις νοηματοδότησης της ζωής οφείλουν και θα πρέπει να βρίσκονται στο δημόσιο χώρο, να αναμετρώνται, να συνδιαλέγονται και να λογοδοτούν, και όχι να κρύβονται στα σκοτεινά σημεία της ιδιωτικότητας, όπου μπορεί να εκτρέφονται οι κάθε είδους φονταμενταλισμοί (Παπαθανασίου, 2009). Και ένα σύγχρονο και ανοιχτό μάθημα στη διαπολιτισμική επικοινωνία σίγουρα μπορεί να παίξει σπουδαίο ρόλο όχι μόνο στο άνοιγμα των ανθρώπων στη θρησκευτική νοηματοδότηση αλλά και στο άνοιγμα της ίδιας της θρησκείας στον σύγχρονο κόσμο (Καραμούζης, 2007; Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2010).

4. Συμπέρασμα

Η ΘΕ χρειάζεται να συνεχίσει να παρέχεται από την Πολιτεία, υποχρεωτικά σε όλους τους μαθητές, με βάση τα κατάλληλα παιδαγωγικά κριτήρια και τα σύγχρονα μοντέλα διδασκαλίας. Οι δυσκολίες που υπάρχουν είναι πολλές. Και δεν έχουν να κάνουν μόνο με εξωτερικούς ως προς το ΜτΘ «πολέμιους», αλλά και με τις ανασφάλειες και τις αντιθέσεις που ανακύπτουν στο θεολογικό και εκπαιδευτικό χώρο, λόγω ανεπαρκών επιστημονικών και παιδαγωγικών προϋποθέσεων γύρω από τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα της ΘΕ.

Με τα νέα ΠΣ (το αναθεωρημένο πιλοτικό Δημοτικού-Γυμνασίου και το πρόσφατα ανακοινωθέν για το Γενικό Λύκειο) το ΜτΘ εντάσσεται ισότιμα στο Νέο Σχολείο, στο γενικό πλαίσιο της εκπαίδευσης και μέσα στο υπάρχον σχολικό πρόγραμμα, ως κανονικό μάθημα όπως όλα τα άλλα. Μπορεί μάλιστα να προσφέρει πολλά στην κοινωνική και ηθική μόρφωση όλων των πολιτών της Ελλάδας, ανεξάρτητα αν ακολουθούν μία θρησκεία ή και καμία θρησκεία. Τα νέα ΠΣ κινούνται σε σωστούς δρόμους, επιστημονικά και παιδαγωγικά, έχοντας βασιστεί στη μετανεωτερική εκπαιδευτική φιλοσοφία της μάθησης. Προτάσσουν την ανθρωπιστική και διαπολιτισμική διάσταση της ΘΕ, αποβλέπουν στο θρησκευτικό γραμματισμό και την κριτική θρησκευτικότητα, μπροστά στο θρησκευτικό φονταμενταλισμό, και μεταφράζουν με τον καταλληλότερο τρόπο τις συνταγματικές επιθυμίες τόσο για την *ανάπτυξη*, όσο και για την *απαραβίαστη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης*. Και τα νέα ΠΣ, βέβαια, παραμένουν Ορθόδοξα χριστιανικά και δεν αφήνουν πολλά περιθώρια, αν εμμένει ο θεολόγος στο περιεχόμενό τους και μόνο, να προσφέρουν ένα μάθημα αυστηρά υποχρεωτικό για όλους ανεξαιρέτως (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2012).

Ωστόσο, για τη μετάβαση σε μια ιδανική ΘΕ, τα νέα ΠΣ μαζί με τα βιβλία που θα τα συνοδεύουν δεν αρκούν από μόνα τους. Ίσως απαιτούνται ορισμένες πρόσθετες προϋποθέσεις, που έχουν να κάνουν με τη γενικότερη παρουσία της θρησκείας στο δημόσιο χώρο, αλλά και με τον ευρύτερο ρόλο της θρησκευτικής αγωγής στο σχολικό περιβάλλον (Σωτηρέλης, 2013; Κωνσταντίνου, 2014). Αυτά όμως θα πρέπει κάποτε να αποτελέσουν αφορμή για ειλικρινή διάλογο και τολμηρές πρωτοβουλίες όλων των συναφών φορέων, που ενδιαφέρονται για μια αξιόλογη και αποτελεσματική ΘΕ στο ελληνικό σχολείο. Μια, επίσης, συνεργασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο γύρω από τα θέματα της ΘΕ, όπως αυτή επιχειρείται (Jackson, 2014), καθώς και η αξιοποίηση της διεθνούς εμπειρίας στο πλαίσιο μιας στοιχειώδους κοινής εκπαιδευτικής πολιτικής, θα έδινε στην ελληνική ΘΕ περισσότερες προοπτικές (Koukounaras-Liagis, 2013).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Council of Europe. (2005). *Education and religion Parliamentary Assembly Recommendation 1720(2005)*. Ανάκτηση 2 25, 2015, από <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1005491&Site=CM>.
- Council of Europe. (2008). *Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education*. Ανάκτηση 2 25, 2015, από <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1386911&Site=CM>.
- Council of Europe. (2008, 5 7). *White Paper on Intercultural Dialogue. "Living together as equals in dignity"*. Ανάκτηση 2 25, 2015, από http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf.
- Cush, D. (2007). Should religious studies be part of the compulsory state school curriculum? *British Journal of Religious Education*, 29(3), pp. 217-227.
- Hagesæther, G., & Sandsmark, S. (2006). Compulsory education in religion—the Norwegian case: an empirical evaluation of RE in Norwegian schools, with a focus on human rights. *British Journal of Religious Education*, 28(3), σσ. 275-287.
- Jackson, R. (2014). *Signposts –Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Koukounaras Liagkis, M., & Ziaka, A. (2015, September-December). Religious Education in Greece-Orthodox Christianity, Islam and Secularism. *European Journal of Social Sciences, Education and Research*, 5(1), σσ. 44-53.
- Koukounaras-Liagis, M. (2013). Religion in the Curriculum in the Post-Modern Era: Why Young People Should Know about Religion. *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education (IJCDSE)*, 3(1).
- OSCE. (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*. Ανάκτηση 2 25, 2015, από <http://www.osce.org/odihr/27217?download=true>.
- REDCo. (2009). Religion in Education. An contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries? *Periodic Activity Report.3. Hamburg. Universitat Hamburg*.
- White, J. (2004). Should religious education be a compulsory school subject? 26(2), σσ. 151-164.

- Wright, A. (2004). The justification of compulsory religious education: a response to professor White. *British Journal of Religious Education*, 26(2), pp. 165-174.
- Βαλλιαντός, Α. (2005). Σχολιασμός των πορισμάτων του συνηγούρου. *Σύναξη*(93), σσ. 105-106.
- Βογιατζής, Δ. (2002, 2003). Θρησκευτικών απολογία. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. *Κοινωνία*(4/2002, 1/2003), σσ. 341-362, 41-59.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2005a). Σχολιασμός των πορισμάτων του συνηγούρου. *Σύναξη*(93), σσ. 102-105.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2005b). Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας του θρησκευτικού μαθήματος. Η θρησκευτική αγωγή στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. *Σύναξη*(93), σσ. 39-52.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2007). Στρογγυλή Τράπεζα: "Σχεδιάζοντας εκπαιδευτική πολιτική για μια πλουραλιστική κοινωνία ή μαθαίνοντας τα παιδιά μας να ζουν με τους άλλους". Πρακτικά Συνεδρίου 28-29 Ιανουαρίου 2005. Στο *Πολυπολιτισμικότητα και Εκπαίδευση στον Καιρό της Παγκοσμιοποίησης* (σσ. 171-175). Αθήνα: Γραφείο - Ίδρυμα Νεότητας Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2010, 4). Τα θρησκευτικά σύμβολα στην εκπαίδευση. *Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, Θ'(1), σσ. 23-48.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2013, 11 23). *Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας και το Μάθημα των Θρησκευτικών*. Ανάκτηση 2 23, 2015, από <http://www.amen.gr/article15995>.
- Γριζοπούλου, Ο. (2011, 1 10). *Το αίτημα για μη ομολογιακό μάθημα*. Ανάκτηση 2 24, 2015, από <http://www.kairosnet.gr/joomla/index.php/2010-12-13-21-46-06/81-2011-01-10-20-53-34.html>
- Γριζοπούλου, Ο. (n.d.). *Μερικές διευκρινίσεις για τα ομολογιακά Μαθήματα των Θρησκευτικών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανάκτηση 2 16, 2015, από http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=2&ep=38
- Ένωση Αθέων. (2015, 1 30). *Για την τελευταία εγκύκλιο του προηγούμενου υπ. παιδείας για την απαλλαγή από τα θρησκευτικά*. Ανάκτηση 2 25, 2015, από <http://union.atheia.gr/%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CF%8D%CE%BA%CE%BB%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B7%CE%B3%CE%BF/>
- ΕΣΔΑ. (1950, 11 4). Ανάκτηση 2 25, 2015, από http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ELL.pdf
- Ζαμπέτα, Ε. (2013). *Σχολείο και θρησκεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καραμούζης, Π. (2007, 5 17-20). *Θρησκείες και διαπολιτισμικότητα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η αναγκαιότητα μιας εναλλακτικής θρησκευτικής αγωγής στο σύγχρονο δημόσιο σχολείο*. Ανάκτηση 2 24, 2015, από Πρακτικά Συνεδρίου: Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και οι προκλήσεις της εποχής μας. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: <http://conf2007.edu.uoi.gr/Praktika/1084-1235.pdf>
- Καραμούζης, Π. (2008). *Θρησκευτική εκπαίδευση και διαπολιτιστική επικοινωνία. Από την πατερναλιστική χειραγώγηση στην θρησκευτολογική διερεύνηση. Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*(3).

- Καραμούζης, Π. (2009). Η θρησκευτική εκπαίδευση ως πολιτικά διαμεσολαβημένη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, 1Δ(56), σσ. 317-339.
- Καραμούζης, Π., & Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2015). *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία. Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2001). *Η εκπαίδευση των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης από τη συνθήκη της Λοζάνης μέχρι σήμερα*. ΠΜΣ Θεολογίας, Α.Π.Θ., αδ. εργασία.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2010). Διαπολιτισμική Θρησκευτική Αγωγή στο Ελληνικό Σχολείο: Ένα μάθημα για όλους και όχι διαθρησκειακό. *Σύναξη*(115), σσ. 37-49.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2012, 11 7). *Το τέλος των Θρησκευτικών στο σχολείο - εικόνες από ένα ζοφερό μέλλον*. Ανάκτηση 2 21, 2015, από <http://www.amen.gr/article10973>.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2013). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στο Λύκειο στην Τομή της Νεωτερικής και Μετανεωτερικής Σκέψης. Η λύση είναι η Κονστρουκτιβιστική Προσέγγιση;. *Επιστήμες Αγωγής*(3), σσ. 62-82.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2013). Το Μάθημα των Θρησκευτικών σήμερα και αύριο. Μία άποψη με κριτήριο την Παιδαγωγική και Διδακτική του Μαθήματος. *Νέα Παιδεία*(146), σσ. 123-135.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2014, 6 28-29). *Μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και νέο Πρόγραμμα Σπουδών: Μία θρησκευτοπαιδαγωγική έρευνα σε μία αντιθρησκευτική κοινωνία*. Ανάκτηση 2 23, 2015, από Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης. 7ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: http://eriandeelemedu.e-millescreations.com/art/uploads/analytika_f.pdf
- Κωνσταντίνου, Γ. (2014, 2 7). *ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ*. Ανάκτηση 2 23, 2015, από Η ομιλία του κ. Γιάννη Κωνσταντίνου (Δικηγόρου) στην παρουσίαση του συλλογικού τόμου "Τα θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο", που έγινε στη Θεσσαλονίκη: <http://blogs.auth.gr/moschosg/2014/02/09/h-o%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA-%CE%B3%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B7/>
- Νόμος υπ. αριθ. 1566. (1985). Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας.
- Παπαθανασίου, Θ. Ν. (2009). Ποια θρησκεία και ποια πολιτική;. *Σύναξη*(110).
- Περσελής, Ε. Π. (2007). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή. Μελετήματα*. Αθήνα: Γρηγόρη. Σύναξη. (2009/110). *Εκκλησία και Κράτος. Το ζήτημα του χωρισμού*, (110), σσ. 56-63.
- Σύναξη. (2009/110). *Εκκλησία και Κράτος. Το ζήτημα του χωρισμού*, (110), σσ. 56-63.
- Συνήγορος του Πολίτη. (2002, 2004). *Πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη*. Ανάκτηση 2 23, 2015, από <http://www.kairosnet.gr/joomla/docs/Synigoros.pdf>
- Συνήγορος του Πολίτη. (2008). *Ο Συνήγορος του Πολίτη για το μάθημα των Θρησκευτικών*. Ανάκτηση 2 23, 2015, από <http://www.synigoros.gr/?i=human-rights.el.thriskeutiki-eleutheria-ekpaideusi.23333>

- Σωτηρέλης, Γ. Χ. (1998). *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον καταχητισμό στην πολυφωνία*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Σωτηρέλης, Γ. Χ. (2013, 3 26). Ενθαρρυντικές εξελίξεις στη θρησκευτική εκπαίδευση. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Υ.ΠΑΙ.Θ. & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). *Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου. Αναθεωρημένη Έκδοση*. Ανάκτηση 1 17, 2015, από <http://e-thriskeftika.sch.gr/PSThriskeftikon1.pdf>.
- Υ.ΠΑΙ.Θ. (2015, 1 23). (Αριθ. Πρωτ.: 12773/Δ2.) Ανάκτηση από http://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/rythmisi_mathitikon_thematon.pdf
- Υ.ΠΑΙ.Θ. (2015, 1 23). Απόφαση υπ. αριθ. 8562/Δ2. Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος «Θρησκευτικά» της Α΄, Β΄, Γ΄ τάξης Γενικού Λυκείου. 2(182). Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας.
- Φρυδάκη, Ε. (2009). *Η Διδασκαλία στην Τομή της Νεωτερικής και της Μετανεωτερικής Σκέψης*. Αθήνα: Κριτική.
- Χατζόπουλος, Α. (2009). Η θρησκευτική εκπαίδευση στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης. *Σύναξη*(111), σσ. 63-74.